

Lovas Kiss Antal

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN ÚJJÁALKULÓ TERMELŐI SZERVEZŐDÉSEK DÉL-BIHARBAN¹

A lokális társadalmakban folyó mezőgazdasági termelés nem csak áru-előállítás, a gazdasági tevékenység jelentős társadalmi vonatkozásokat is hordoz. Ebben a tanulmányban két bihari társulási forma példáján keresztül mutatom be a gazdasági és társadalmi kapcsolatok változásának néhány jellemző vonását a rendszerváltozástól napjainkig terjedő időszakban.

Az első példa a korábbi szövetkezetből létrejött, a külső körülményekhez sikeresen alkalmazkodó társulás, a Bihari Táj Mezőgazdasági Termelő és Szolgáltató Kft. lokális társadalomban betöltött helyét és gazdasági–társadalmi szerepének néhány jellemző mozzanatát ismerteti. A másik forma pedig a már bevett gazdálkodási stratégiák termelői csoportba szervezésének és térségi szintű kiterjesztésének esettanulmánya, a Körösszakálban alakult Bihar Térsége Tejszövetkezet történetén keresztül.

Ezek a példák az 1989-es változásokat követő folyamatok egyedi jellegét demonstrálják. A rendszerváltozásnak nincsenek mereven kijelölhető kezdő és végpontjai. Az átalakulás fontos része a kísérletezés, amelyben a gazdasági szereplők kettős viszonyrendszerhez igyekeznek alkalmazkodni. A külső, felső elemként megjelenő,² főképpen jogszabályi úton realizálódó politikai hatalom feltételrendszeréhez igyekeznek hozzáigazítani a helyi lehetőségeket, a leginkább megfelelő módon átértelmezni és újjászervezni az erőforrásaikat. A kívülről megfogalmazott elvárásokra minden lokális térség a saját működési mechanizmusait adaptálja. Az eltérések nem véletlenszerű torzulások következményei, hanem a helyi viszonyokra formált és azok által determinált folyamatok okozatai, ezért nem beszélhetünk eleve működő, vagy alkalmas gazdasági–társadalmi stratégiákról.³ Új gazdaságsszociológiai kutatások éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a globalizáció nem összemossa, hanem kihangsúlyozza az egyes földrajzi körzetek sajátos vonásait a helyi tudást, a helyi kultúrát, az egyedi gazdasági tevékenységek jellegzetességeit.⁴ Így az írásomban szereplő két esettanul-

Kutatásom Hajdú-Bihar megye déli részének határ közeli településeire irányult. A vizsgált települések (Körössziget, Csökmő, Újiráz, Komádi, Magyarhomorog, Berekböszörmény, Körösszegapáti, Körösszakál) eltérő méretűek és térségi státuszúak, de térben egymáshoz közeliek, földrajzi adottságaikban és

¹ Ez a tanulmány az OTKA PD 73403 számú kutatási program támogatásával készült.

² WOLF, Eric 1966. 1–20.

³ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 745–769.

⁴ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 759–760.

táji–történeti hagyományaikban hasonlóak. A vizsgálatba vont dél-bihari települések közös jellemzője a hátrányos helyzet, amely a huszadik század elején alakult ki, amikor a trianoni határrendezés következtében elvesztették térség szervező központjukat, Nagyváradot és az ország periferiájára szorultak. Az ötvenes évek elején lezajlott megyésítés tovább növelte a lemaradást, gazdasági és társadalmi vákuumot idézett elő. A szocialista területfejlesztési politika sem tudta biztosítani a kedvezőtlen adottságú régió felzárkóztatását.⁵

A 80-as években itt működő közös gazdaságok nem nyújtottak alapot a térség fejlesztésére. A bihari régió 27 mezőgazdasági nagyüzeméből 8 kedvezőtlen termőhelyi adottságúnak minősített téese ebben a térségben működött. A Hajdú-Bihar megyei mezőgazdasági nagyüzemek közül a megyei veszteséges nagyüzemek fele ezen a területen gazdálkodott. A bihari térség háztáji gazdaságait a sokirányú kiegészítő jellegű termelés jellemezte, amelyen belül az állattartás volt a meghatározó, ám elsősorban az önellátásra rendezkedtek be és csak másodlagosnak számított a jövedelemkiegészítő szerep.⁶ A halmozottan hátrányos helyzetű bihari térség a rendszerváltozásnak is a kárvallottja lett, gazdasági életében meghatározó volt a mezőgazdaság, ezért az agrárágazatot és a vidéket ért kedvezőtlen hatások fokozottan sújtották. Az alacsony kiépítettségű infrastruktúra és az ezzel járó gyengébb üzleti potenciál gazdasági ellehetetlenüléssel jár együtt, ami fokozza az elvándorlást, így az agrártermelők alkalmazkodási nehézségei miatt regionális válságterületé vált.

Mára a térség gazdasági palettájáról szinte teljesen eltűntek az agrárjellegű szövetkezesek. Az itt bemutatásra kerülő két példa piacbefolyásoló szerepe alig érvényesül, tevékenységük sokkal inkább kivétel, mint jellemző gyakorlat.

A családi vállalkozások

Valószínűleg közösségben dolgozni hatékonyabb és biztonságosabb, mégis amikor a rendszerváltást követően a kooperációs kapcsolatok jellegének és intenzitásának mértéke megváltozott, a helyi társadalmak az individualizálódás irányába mozdultak el. A tulajdonszerzés átrendezte a lokális társadalmak belső viszonyrendszerét. A kapitalizálódási folyamat keretében a bérmunka és a pénz szerepének átértékelődése ment végbe.⁷ Előtérbe kerül a bérmunka, háttérbe szorítva a viszonyossági alapon szerveződő kapcsolatokat.⁸ A bizonytalan és változékony feltételek között beszűkültek a bizalomra épülő gazdasági kapcsolatok, a csereügyletek. Viszont gyakran felértékelődtek a családi, a rokonsági kötelékek.⁹

Bár a 20. század végi, 21. század elei meglehetősen szerteágazó lokális életvezetési stratégiák értelmetlenné tesznek bármiféle tipizálási kísérletet, mégis a bihari régióban végzett kutatásaim eredményeként kirajzolódni látszik, hogy a

⁵ BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István 1990. 13.

⁶ BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István 1990. 80–87.

⁷ MACFARLANE, Alan 1993. 47.

⁸ PALÁDI-KOVÁCS Attila 1977. 104.

⁹ KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba 1996. 176–189.

20 és 300 ha közötti gazdaságok munkaszervezésében gyakran kerülnek előtérbe a rokoni kapcsolatok. A rendszerváltás után gazdálkodásba kezdők körében az újra felértékelődő földtulajdon egyben tartása mindinkább az öröklésben érintettek bevonását indokolta. A vagyont szerző generáció tagjai igyekeznek a gazdálkodásba vonni szűk családi körüket. Gyakori, hogy a szoros gazdasági integráció a családi élet sikerének része.¹⁰ Vállalkozásaikban elsősorban a közvetlen öröklési struktúrába tartozó rokonokra (házastárs, gyerekek, szülők, testvérek) támaszkodnak. A családi gazdaságok üzemszervezetében a családtagok szerepe meglehetősen széles, az irányítástól a részfeladatokon át, a termelésben való alkalmi részvételig terjedhet.¹¹

Termelőszövetkezetek

A termelőszövetkezeti struktúrát a rendszerváltás után hatalomra került politikai elit közvetett módon kívánta megszüntetni. Egyrészt a termelőszövetkezeti vagyon visszaosztásával a termelés alapját számolta fel, másrészt a jogszabályi háttér megváltoztatásával működési kereteiket szűkítette be. Így a mezőgazdasági nagyüzemek földre és egyéb vagyona iránuló tulajdonosi jogát korlátozva jelentősen rontották gazdálkodási lehetőségeiket.¹² Az állami szabályozás piactorzító, versenykorlátozó, így hatékonyságromboló befolyása következtében a szövetkezetek jelentős része nem volt képes alkalmazkodni a rendszerváltással kialakuló piacgazdasági feltételekhez.¹³

Helyzetüket tovább nehezítette, hogy a demokratizálódási folyamat ellenére, a rendszerváltást követően is minden eddigi kormányzati erő jogszabályi és finanszírozási szinten beleszólt a piaci folyamatokba és valamilyen gazdasági méretet, termelési formát saját politikai céljainak megfelelően favorizált. Így a rendszerváltás idején a Magyarországon működő több ezer téeszől a politikai és piaci viszonyok hatására, húsz év alatt mindössze 500–600 maradt, de a korábbi téeszék gazdálkodási struktúráját gyakran csupán vagyionkezelő tevékenység váltotta fel.

A szövetkezetek megszűnését követően lokális szinten más-más időpontban, de alapvetően a kilencvenes években megjelenő „pangásra” egyedi válaszokat adtak a helyi társadalmak. A válaszok között azonban csak elenyésző a mezőgazdasági foglalkoztatás és még ritkább a közösségi jellegű társulási forma.

Termelői csoportok

A rendszerváltás előtt a mezőgazdasági nagyüzemek és a háztáji gazdaságok képezték a mezőgazdasági termelés két fő pólusát. A két alapvető üzemi forma között kialakuló viszonyrendszerben a téeszék nyújtottak szervezett keretet a háztáji termelés számára. Vetőmaggal, tenyészállattal, takarmánnyal, szakirányí-

¹⁰ KUCZI Tibor 2000. 67–68.

¹¹ LOVAS KISS Antal 2007. 193–204.

¹² BURGERNÉ GIMES Anna 2006. 207–225.

¹³ FARKASNÉ FEKETE Mária 1999. 128–130.

tással és a felvásárló piac biztosításával segítették a háztáji gazdálkodást, ugyanakkor ennek a gyümölcsöző kapcsolatnak árnyoldalai is voltak. A szocialista rendszer ideológiai alapon gátat szabott a kisüzemek fejlődésének, szerepüket azokra a területekre korlátozta, ahol a nagyüzemek számára nem jelentettek jelentős konkurenciát.

A téészek utódszervezetei a *termelői csoportok*, ma az együttes piaci megjelenés meghatározó formái.¹⁴ Ennek a formának is vannak azonban gyengeségei. A termelői csoportok mögül még hiányzik az a gazdasági erő, amelynek segítségével korábban a téészek akár meg is tudták hitelezni a termék előállítását. Talán ezzel is magyarázható, hogy a hátrányos térségi helyzetű dél-bihari régióban alig alakultak még ilyen szerveződések.

A termelői csoportok a szervezett magántermelésnek biztosítanak keretet. A közös értékesítés és beszerzés előnye, hogy az elszigetelt termelők (kutatási területemen leginkább a családi gazdaságok) koncentrált beszerzésekkel csökkentik a termelési költségeket, és közösen léphessenek fel árujukkal a piacon. Ezzel az értékesítés során ténylegesen partnerei legyenek a tőlük nagy tételben vásárló nagykereskedőknek. A közösen értékesített, nagy tömegű termék pozícióelőnyt jelent a piacon. A termelői csoportokon keresztül a kistermelők integrálhatók a versenyszférába. Termelői csoportok bármilyen azonos termék előállítására és értékesítésére alakulhatnak.¹⁵

A csökmői Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft.

Generációs Kft. földtulajdon nélkül

Az Európai Unió csatlakozás után a gazdálkodók egy része a földvagyonszerzésre koncentrált, míg mások bérelt földeken igyekeznek gazdálkodni. A két forma eltérő üzemszervezeti modellt preferál.

A kedvező áron vagy helyen vásárolható föld többnyire kínáló lehetőség, amelynek elszalasztását a későbbiekben esetleg veszteségként éli meg a gazdálkodó. Ugyanakkor földvásárlásra az 50–100 ha-os gazdaságméretnél sokan csak a már meglévő gazdaságuk bevételeiből tudnak átcsoportosítani. Gyakori, hogy egy-egy kedvező földvásárlási lehetőség kihasználása érdekében a működő gazdaságuk erőforrásait kockáztatják, vagy a már működő gazdaság fejlesztésétől vonnak el forrásokat a tulajdonosok. „... *tudom, hogy gépesítenem kell, de sajnálom rá a pénzt, mert mindig az jut az eszembe, hogy abból a pénzből földet is lehetne venni.*”¹⁶

A bérelt földön gazdálkodók bevételeiket a termelésből nyerik, ezért jelentős összegeket fordítanak gépesítésre. A kiépített géppark amortizációjából adódó veszteség csökkentésére gazdasági struktúrájukban többnyire fontos szerepet tölt be a szolgáltató tevékenység. Ugyanakkor a földbérlés nagyüzemi szinten nemcsak alternatíva, hanem kényszerhelyzet is lehet. Bérelt területen növénytermesztéssel (búza, napraforgó) és mezőgazdasági gépi szolgáltatásokkal foglal-

¹⁴ A zöldség és gyümölcsstermelés esetén a *TÉSZ*-ek (termelési-értékesítési szövetkezetek).

¹⁵ LACZKÓ András 2005. 25.

¹⁶ Gazdálkodó 2009. Komádi

kozik a csökmői Bihari Táj Termelő és Szolgáltató Kft. A társulás jogelődje a csökmői Dózsa Mgtsz volt. Egy 1994-ben hozott törvény jelentősen átformálta a működési struktúrájukat, a rendelet értelmében a termelőszövetkezetek nem rendelkezettek földvagyonnal és gazdasági társasággá kellett alakulniuk. Az átalakuló gazdasági feltételrendszerre mindeddig sikeresen reagáló szövetkezet bérelt földeken napjainkig nyereségesen folytatja tevékenységét.¹⁷ Az alkalmazkodás része, hogy a nagyüzemi szintű társas gazdaságokat sújtó törvényi szabályozás okozta hátrányok kivédésére 2006-ban Kft-vé alakultak. (Az akkori megkülönböztetések miatt, a 300 ha feletti gazdaságok támogatásoktól estek el.)

A 30 fővel és 62 milliós tőkével gazdálkodó Bihari Táj Kft. egyedi tulajdonosi struktúrát valósított meg. A korábbi szövetkezet dolgozói üzletrészesültek tulajdonosok lettek, így lényegében egyszerre tulajdonos és munkavállaló mindenki a Kft-ben. A speciális helyzet kialakítását a szövetkezet elnöke kezdeményezte. Döntését nem elsősorban üzleti szempontok befolyásolták, mert ez az összetétel alapvetően nem praktikus, többségi tulajdonos hiányában a nagyobb döntésekhez a taggyűlés hozzájárulása kell. (A vezetés számára komoly nehézséget jelent az érdekek és a vélemények összehangolása.). Ugyanakkor ebben a döntésben olyan sajátos koordinációs mechanizmus mutatkozik meg, amely túlmutat a piac és az állam által irányított lehetőségeken azzal, hogy a sikeresen működő Kft. vezetőinek döntését nem csak cél-rationális gazdasági szempontok, hanem a lokális kapcsolati háló és a helyi társadalmi szolidaritás figyelembevételével is jellemezte.¹⁸ A Kft-ben dolgozók azonos korosztályhoz tartoznak, mondhatni a Kft. egy lokális kortárs csoport tulajdonában van. „...*Együtt gyerekeskedtünk, meg együtt nőttünk fel, mindenki ismer mindenkit. Nem tudtam megtenni, hogy kicsesszek velük. Megtehettem volna, hogy többségi tulajdont szerezzek. Simán. De nem vitt rá a lelkiismeret, hogy azt a gyerekkori barátomat [eltaszító mozdulattal int a távolba]: Mehetsz!*”¹⁹

Földbérlés

A részarány-tulajdon kiosztása után a szövetkezet bérbe vette azokat a területeket, amelyeket új tulajdonosa nem kívánt művelni. Bár Csökmő határában minden táblában van egyéni gazdálkodók számára kimért rész, de jelentős területek maradtak osztatlan közös tulajdonban is. Ezeket a Bihari Táj Kft. műveli bérben. A társaság 1570 ha bérelt földön gazdálkodik, és több mint ezeregyszáz tulajdonossal van bérleti jogviszonya. A fölbérlésre kedvező lehetőséget kínál az, az egyébként szerencsétlen helyzet, hogy a kárpótlás nagy számban juttatott olyanokat földhöz, akik nem a falu terében laknak és nem akarnak gazdálkodni.

A Kft. működésének legfontosabb tényezői a földmoratórium fenntartásának kérdése és a helyi mezőgazdasági vállalkozók terjeszkedési szándékai. „...*mi jelen pillanatban 28 kg búzát adunk aranykoronánkért. A külföldinek ez nem pénz, azt mondja: – Én adok ötven kilót. Abban a pillanatban odaadja (a földjét*

¹⁷ A termelőszövetkezet átalakulásának részletes leírása: LOVAS KISS Antal 2006. 135–148.

¹⁸ BRUSZT László – STARK, David 1996. 183–203.

¹⁹ Tóth Sándor a Bihari Táj Kft. vezetője 2010.

bérbe) mindenki. Még akkor is olcsóbb ez a megoldás a külföldinek, mintha a hazájában venne vagy bérelne földet. Nem fog ide jönni termelni, csak a megtermelt profitot kiviszi.” Azonban a Kft. vezetése nem elsősorban a földmoratórium feloldása után Magyarországon földet vásárló külföldiektől tart. A csökmői területek mindössze 17 aranykoronásak, véleményük szerint ennél sokkal jobb földeket találhatnak a nyugati határhoz közelebb is a külföldi vásárlók. A Kft. fennmaradására nézve komolyabb veszélynek tartják a térség terjeszkedni kívánó nagygazdaságait. A Kft.-nek tartania kell attól, hogy a továbböröklés során elaprózódott területek veszítenek értékükből, megteremtve az olcsó felvásárlás lehetőségét a könnyék növekedni kívánó gazdaságai számára.

A gazdálkodáshoz szükséges földterületek biztosítására növelni igyekeznek a bérleti időt. A kilencvenes évek közepén még három évre, napjainkban pedig már öt, tíz évre kötnek földbérleti szerződéseket. Az újonnan kötött megállapodások fontos kritériumává vált, hogy a tulajdonosváltás sem befolyásolja a bérleti szerződés időtartamát. Ez a kitétel legutóbb a szomszédos újírázi gazdák föld felvásárlási szándékát fogta némileg vissza.,... *2010 kora ősszel, nyár végén, volt egy örült földvásárlási láz. Vették a földet, jöttek. Akkor már meggondolta egy kicsit, amikor látta, hogy öt meg tízéves bérleti szerződés van rá, akkor inkább ment oda, ahol nem volt bérleti szerződés.*”²⁰

Földvásárlást azonban nem csak a magángazdaságok tervezhetik, igényt mutathatnak rá a közeli kft-k is. Valójában a földeket nem a társaságok, mint jogi személyek, hanem a bennük többségi tulajdonos magánszemélyek vásárolják fel. Ezt a stratégiát szerette volna a Bihari Táj Kft. megalakulásakor annak vezetése is alkalmazni, amikor arra próbálta rávenni a tagokat, hogy vásároljanak földet. A földtulajdonszerzésre tett kísérlet azonban kudarcot vallott. Bár a Bihari Táj Kft. tagjai üzletrész-tulajdonossá váltak, magánemberként nem jellemezi őket vállalkozói magatartás. A Kft.-ben végzett munkájuk mellett nem foglalkoznak más tevékenységgel, nem vállalkoznak, és nem kockáztatnak. Így annak ellenére, hogy nagyon kedvező konstrukciókkal igyekezett a tagok földvásárlását támogatni, a vezetőség minden próbálkozása hiábavaló maradt.

„...*Szóba jött, hogy nincs pénz és felajánlottam nekik, hogy a Kft. megelölgezi, és majd letörleszti, kamatmentesen, csak vegye meg a földet, hogy itt maradjon (a faluból vegye meg valaki, ne idegen). Neki az lett volna az üzlet, hogy megveszi a földet, hitelezi a cég, itt hagyja tovább bérbe és bérleti díjat kap érte és a föld az övé marad.*”²¹ Ez a megoldás biztonságos hátteret jelentett volna a Kft.-nek, azonban a tagok nem vásároltak földet. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a Bihari Táj Kft. megbízható munkáltató, a dolgozók nem kényszerülnek rá, hogy földvásárlással túlbiztosítsák a helyzetüket.

Termelés és szolgáltatás a téesz hagyományok tükrében

A szocialista érában még folyamatosan veszteséges csökmői téesz fennmaradásának és a rendszerváltozás átalakuló viszonyrendszerében is nyereséges mű-

²⁰ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

²¹ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

ködésének egyik legfontosabb oka a rugalmasan alkalmazkodás. Lényegében a termelési hagyomány kiiktatásával, a piacorientált vállalkozói stratégiák érdekében végrehajtott gyors radikális váltások jellemezték a szövetkezetet gazdálkodását. A gazdasági formaváltást, gazdasági struktúraváltás is követte. Így szűnt meg a Bihari Táj szövetkezet 1992-es megalakulását követően az állattenyésztés. Annak ellenére számolták fel az 5000 db-os veszteséges birka állományt, hogy a térségben korábban jelentős hagyományai voltak a birkatartásnak, a juh és szarvasmarha tenyésztés hosszú ideig vezető ágazat volt.

Növénytermesztési struktúrájuk leegyszerűsödött, termőterületük meghatározó részén napraforgót és őszi kalászosokat (őszi búza, őszi árpa), termelnek. A társaság termelési stratégiájától máig nem áll távol a kísérletezés, az óvatos, ésszerű keretek közötti kockáztatás.

„Próbálgattunk ott váltani, a piachoz igazodni. Behoztuk a vetésszerkezetbe a repcét, a mi évtizedek óta nem volt a csökmői határban. Ezt két évig megpróbáltuk, de tényleg csak próbáltuk, mert 1,5 tonnás terméssel nem volt nyereséges, úgy döntöttünk, hogy visszaállunk a régi, hagyományosra...”²²

A Bihari Táj Kft. fontos bevételi forrása a szolgáltatás, amelyben a vezetés tudatosan igyekszik a termelőszövetkezeti hagyományok háztáji gazdálkodást segítő tevékenységének egy részét fenntartani. A háztáji intézményének hivatalos megszűnése óta úgy segítik a tagokat, hogy számukra kedvezményes bérműveléssel önköltségen nyújtanak szolgáltatást.

„A kukorica szinte csak ilyen nosztalgianövény, mert a régi szövetkezet idején voltak ezek a hagyományos háztáji kukoricák – takarmánynak. – és ragaszkodtak hozzá a régi tagjaink.”²³

A Kft. piaci alapon koordinálja a helyi magánszemélyek tulajdonában lévő birkatartást, biztosítja az állomány őrzését és a tartáshoz szükséges telephelyet.²⁴ Integrálja a csökmői kisgazdaságokat, vetőmagot biztosít, bér munkát végez, és ha a termelő igényli, az értékesítést is felvállalja.²⁵ A vetéstől a betakarításig mindent gépesített munkafolyamatot vállalnak, valamint bérszárítást végeznek. Bérszárító és 300 vagonos terménytároló kapacitásukkal²⁶ a térség több települését is ellátják, Újirázról, Komádiból is hoznak hozzájuk terményt. A szolgáltatás formáját és mértékét jelentősen meghatározza az igénylők gazdasági mérete.²⁷

Bár máig alapvető bevételi forrás, de egyre csökken a szolgáltatásból származó bevételük. A megrendelések egy részét más termelői csoportosulások szerzik meg. A kihasználatlan kapacitással, de teljes gépparkkal, kombájnnal rendelkező 200 ha-os gazdák mellett a település gazdálkodói palettáján megjelentek azok a

²² Hagyományos alatt a kilencvenes évek termékszerkezetét értette a nyilatkozó kft-vezető.

²³ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

²⁴ „...Így tudjuk segíteni a gazdákat. (nem nevezhetők ezek igazán gazdáknak, hobbyból tenyésztenek).” Bihari Táj Kft. vezetője. 2010. Csökmő

²⁵ A Kft. által felvállalt értékesítés előnye, hogy a kisgazdaságok pár száz mázsás búza vagy napraforgó tételnél nem tudnak olyan áralkut kiharcolni, mint a nagy mennyiséget szállító Kft. Ugyanakkor a magánszemélyek terményét a társasággal azonos áron értékesítik.

²⁶ 1983-ban épült BE 15-ös szárító.

²⁷ Például a 80 ha-on csak növénytermesztéssel foglalkozó nagy teljesítményű gépekkel rendelkező gazdálkodók, leginkább kombajn hiányában fordulnak bérratásért a Kft.-hez.

szakképzett 35 év alatti vállalkozók, akik fiatal gazdákat támogató pályázat keretében építették ki vállalkozásaikat.

A különböző üzemméretű gazdaságok versenyében a Bihari Táj Kft. gyakran azért marad alul, mert túl nagy szervezeti egység ahhoz, hogy a lavírozás rejtett gazdasági eszközeihez nyúljon, ezért nem versenyképes a feketegazdasági módszereket alkalmazó konkurenciával szemben. A kisebb vállalkozások mérete gazdasági hatékonyságtól függetlenül is esélyt kínál a jövedelemeltagadásra, így olcsóbban tudnak szolgáltatni.²⁸ A Kft vezetője, a kistermelők nézőpontjából, elfogadó a számla nélkül dolgozó versenytársakkal szemben.,, ...*nekünk ezt így kell csinálni (számlával), de annak a kislebbernek nem mindegy, hogy 14 ezer forintért vágok egy hektár búzát, plusz az áfa, azzal 17 ezer forint. Vagy valaki meg levágja mindennel együtt 14 ezerért, vagy még alá megy egy ezrest.*"²⁹

A Kft és a kisebb gazdaságok közötti konkurenciaharc elkerülése mögött a helyi társadalmakban hangsúlyos informális viszonyrendszer áll. A bizalom csökkenti a gazdasági tranzakciókban rejlő kockázatot. Ezekben a lokális üzleti kapcsolatokban az erősebb partner ritkábban használja ki a gyengébb partner sebezhetőségéből adódó lehetőségeket.³⁰

Szabályok közötti lavírozás és piaci lehetőségek

A Bihari Táj Kft. a működését szabályozó rendeletek fokozott betartására kényszerül, miközben kreatív és takarékos foglalkoztatás és munkaszervezés jellemzi, amellyel – jogszabályba nem ütköző módon – nyúl a lavírozási eszközhöz. Nem tehetik meg, hogy a béreken nyereszkeszjenek. Az éjszakai munkáért éjszakai pótlékot, a vasárnapi műszakért 100% jövedelem kiegészítést fizetnek. Ugyanakkor, már a kezdetektől a téli időszakban, amikor a mezőgazdaságban nincs munka, megszüntetik a tagság munkaviszonyát. A dolgozók novemberben, decemberben szabadságon vannak, a januárt és februárt pedig munkanélküli segélyen töltik. Télen nincs gépkarbantartás, mert nem érné meg fűteni a gépműhelyüket. Helyette vetés után, május, június hónapban aratásig jó időben ki tudják javítani a munkagépeket. A tagok nem járnak rosszul, mert a munkanélküli juttatásnál a legmagasabb jövedelem 75%-át veszik alapul, így többet kapnak, mint amennyit télen a műhelyben keresnének.

A Kft. a piacon elsősorban, mint eladó jelenik meg, ezért a termelés rendkívül fontos eleme az értékesítés. Nagyon figyelnek a felvevőpiacra. Előre gondolkodnak, kamatoztatják kapcsolati tőkéjüket termékszerkezetük kialakításakor.³¹ A termelészövetkezet megörökölt kapcsolati hálójával mellett a rendszerváltás után kialakuló piaci verseny is kedvező alkupozíciót teremtett a Kft. számára.,, *Addig (a rendszerváltásig) ki voltunk téve, vagy a KITE-nek, vagy a Haj-*

²⁸ GÁBOR R. István 1994. 716.

²⁹ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³⁰ KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba 1996. 176–189.

³¹ CSITE András 1999. 151–172.

dú Gabonának, aztán jöttek kisebb partnerek, felvásárlók. Utána már lehetett egy kicsit egyezni.”³²

A Kft. sikeres működésének biztosítéka az ügyvezető igazgató településen kívüli összeköttetés-rendszere, amelynek révén a legelőnyösebb értékesítési és beszerzési csatornákat aknázza ki. A gabonafelvásárlóval kialakított kapcsolat fontos eleme a piaci bizalom. Telefonos egyeztetéssel állapodnak meg a mennyiségről, a minőségről és az árról, majd a vásárló átutalja a pénzt és csak utána szállítják a gabonát. „...soha nem látja az árut. Ha én azt mondom neki, hogy ez a búza ilyen minőségű, ennyi a mennyisége, mintha azt bele ütöttük volna a betonba.”³³ Jelentős mozgásteret biztosít, hogy az üzletfelek megbízható stabil partnernek tekintik a Kft-t, ezért nagyon fontos szempont, az adósságcsapdák elkerülése. Csak jól kontrollálható kölcsönügyletekbe bocsátkoznak és tartalékokat igyekeznek képezni. „... egy fillér adóságunk, egy fillér hitelünk nincsen, annak ellenére, hogy nagyon rossz évet zártunk.”³⁴

A Kft. működésében az ügyvezető személye meghatározó, mert rendszerváltás során jelentős szerepe volt abban, hogy az addig folyamatosan veszteséges tévesz nyereséges és versenyképes gazdasággá fejlődött. A posztoszocialista átmenetben kamatoztatni tudta a korábban megszerzett vezetői gyakorlatát.³⁵ Az átalakulás során folyamatosan vezető szerepet töltött be, képzettsége és gyakorlati tudása alkalmassá tette kulturális tőkéjének átváltására, az új rendszerben is vezető pozíció betöltésére.³⁶

Társadalmi szerep és megítélés

Csökmön 2009-ben 14–16%-os munkanélküliség volt. A munkalehetőségek hiánya is magyarázza a lakónépesség folyamatos csökkenését, 2009-re a település lélekszáma nem érte el a 2000 főt. A Bihari Táj Kft. a jelentős leépítések ellenére is³⁷ (az önkormányzat után) a település második legnagyobb munkáltatója maradt. Szerepe a foglalkoztatási struktúrában számottevő, a 29 főnyi tagságon kívül néhány alkalmazottat is foglalkoztatnak. A Kft-n kívül csak egy 8-10 főt foglalkoztató olasz varroda és egy 3–4 főt alkalmazó mezőgazdasági vállalkozás biztosít tartós munkalehetőséget az itt élőknek. Munkalehetőség leginkább a környező nagyobb településeken van.

A Kft. megítélésében napjainkig a termelőszövetkezetekkel szemben megnyilvánuló ambivalens viszony tükröződik. Csökmön többen máig úgy gondolják, hogy a Kft. fennmaradása és működése a rendszerváltás utáni szabályozás

³² Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³³ Bihari Táj Kft. vezetője. 2010. Csökmő

³⁴ Bihari Táj Kft. vezetője. 2011. Csökmő

³⁵ RÓNA-TAS Ákos 1994. 65.

³⁶ BOURDIEU, Pierre 1986. 241–258.; SZELÉNYI Szonja – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre 1995.

³⁷ 1993-ban, amikor megszűnt a termelőszövetkezetek korábbi foglalkoztatási kötelezettsége, a még talpon lévők fennmaradásuk érdekében kivetették nyakukból a korábbi éra tsz-politikája által rájuk testált szociális szerepeket. (HARCSA István – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre 1994. 34.) Csökmön ekkor 300-ról 34 tagra csökkent a téveszben dolgozók létszáma.

kijátszásának következménye, a korábbi téesz vezetése kapcsolatai és ügyeskedés révén tudott működőképes maradni., ... *még a mai napig is nagyon sok ellensége van ennek a Kft-nek. Mert az lebeg előttük, hogy a tszcs. Azért, mert a gyökereit onnan származtatja, onnan alakultunk át. Úgy mondják, megyek a tszcs irodára a mai napig is. Vagy azt mondják nekem, hogy tsz-elnök.*³⁸

Ugyanakkor a csökmőiek körében a téesz felé megnyilvánuló nosztalgia is megfogalmazódik., *A mi generációnk téesztag volt, a téeszben dolgozott. Nekem ez az első munkahelyem, de nagyon sokan vagyunk így. Akikkel együtt végeztem az iskoláimat azok közül jó pár ember itt van, és azoknak is az első munkahelye. Innen mentünk ipari tanulónak szakmunkásképzőbe és a többi iskoláinkba is.*³⁹

Ez a nosztalgikus hangvétel azonban lényegileg tér el azoktól az ezredfordulón gyűjtött visszaemlékezésektől, amelyekben az emlékezés a jelenbeli viszonyok megkérdőjelezésének alapjává vált, a magukat gyakran a rendszerváltás „vesztéseiként”⁴⁰ meghatározók nyilatkozataiban. A megkérdézett csökmőiek körében nem a jelen felett álló aranykorként jelenik meg a „téeszvilág”.⁴¹ Függetlenül a megfogalmazott értékítéletek jellegétől, a változás referenciapontját képviseli az átalakult, és a település társadalmi gazdasági struktúrájára máig ható társulás.

Körösszakáli tejszövetkezet

Előzmények: a minőség csapdája

A rendszerváltozás utáni piaci viszonyok a kistermelői üzemforma ellen hatottak. A kilencvenes évek második felében kialakuló tej-túltermelési válság kivédésére a nagyipari feldolgozó cégek jelentősen lecsökkentették a tej átvételi árát és megszigorították a tejminőségi követelményeket. Igyekeztek ellehetetleníteni a kisüzemi tejtermelést és ezzel helyet csinálni a piacon a nagyüzemben (gyakran külföldön) előállított tejnek. A bihari térség legnagyobb tejfeldolgozója, a Hajdútej Tejipari Részvénytársaság 1997-től bevezette az átvett tej komplex minőségi osztályozását.⁴² Az egyes minőségi fokozatok között jelentős árkülönbséget szabtak meg, csak az első osztályú és extra minőségű tej termelése fedezte az előállítás költségét. Az alacsonyabb minőségű tejért annyira keveset fizettek, hogy az nem biztosította a bekerülési költségeket sem és fel is függeszthették miatta az átvételt. A szigorú minőségi előírásokat azonban nem követte a tejárak következetes alakulása. A táblázatból kitűnik, hogy a szigorú tejminősítési eljárások ellenére 1998-ban jelentősebben növekedett az osztályon kívüli, mint az extra tej átvételi árfolyama.

³⁸ Bihari Táj Kft. vezetője 2011. Csökmő

³⁹ Bihari Táj Kft. tagja 2011. Csökmő

⁴⁰ Azok, az anyagi bázisukat, munkájukat vesztő, koruk, vagy képzettségük okán a társadalom peremére sodródott, szociális ellátásra vagy nyugdíjra kényszerülő tömegek, akik egész korábbi életük vonatkoztatási pontjait veszítették el.

⁴¹ ASSMANN, Jan 1999. 83–84.

⁴² Az új feltételrendszert az Állat-egészségügyi Szabályzat kiadásáról szóló 41/1997. (V. 28.) számú FM rendelet 743.§ (4) bekezdésében foglalt előírások határozzák meg.

Minőség	Tejár, Ft/l	
	1997	1998
Extra	47	55
I. osztályú	45	52
II. osztályú	36	45
III. osztályú	34	43
Osztályon kívüli	31	41

A meglehetősen költséges komplex vizsgálatot csak nagyobb tejtételekben végezték, településenként a teljes tejmenyiség minőségét összességében és nem termelőnként ellenőrizték. Így az ingadozó tejminőség miatt a jó minőségű tejet termelő gazdaságok is veszteségeseké váltak. Ez a folyamat oda vezetett, hogy a térség minden tejszarnoka (pl.: Újiráz, Csökmő, Magyarhomorog) felszámolásra került. A feltételrendszer megszigorításának hatására a kistermelők piaci szerepe megingott, egyre több gazda hagyott fel a tejtermeléssel és a tehéntartással.

Térségi szerep, önkormányzati integráció

Ennek a jövedelemforrásnak az elvesztése a körösszakáli családok negyedét érintette volna, mert 150 tehenet tartó 60 család élt tejtermelésből. A felszámolás azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a halmozottan hátrányos helyzetű, csekély munkavállalási alternatívát nyújtó településen az országosnál magasabb helyi munkanélküliségi ráta tovább emelkedik. A magukra maradt forráshiányos kisgazdaságok számára az érdekérvényesítés egyetlen kínálkozó lehetősége az összefogásban rejlett. Megoldást azonban nem tudott nyújtani a rendszerváltás folyamatában fellazul lokális kapcsolati háló, nem jöttek létre a helyi társadalom által mozgatott belső szerveződések.

A szorult helyzetből az önkormányzat kínált kiutat, a település tejtermelő gazdaságainak integrálásával. A helyi vezetés elsődleges célja Körösszakál népességmegtartó erejének növelése volt a piacképes családi kisüzemek létrejöttének segítségével.

A tejtermelő gazdák összefogására az önkormányzat termelői csoportot hozott létre. Az anyagi feltételek megteremtésével és a termelés koordinációjával próbálta biztosítani a termelés minőségi feltételeit és a felvásárlóval szemben egységesen érvényesíteni a kistermelők érdekeit. Hosszú távon pedig a meglévő gazdasági tradíciókra épülő ágazat, a kisüzemi tejtermelő állattartás életben tartásával igyekezett munkalehetőséget teremteni a térség lakossága számára.

Technológiaváltás, szövetkezetépítés

A versenyképesség biztosításához a higiénikus fejés, tejhűtés és tárolás új szigorúbb feltételrendszerének kellett megfelelni. Mindez elsősorban technológiaváltást tett szükségessé. A tejtermelés korszerűsítése új tejház építését, új hűtőrendszer kialakítását, nyilvántartott, nemesített állatállományt igényelt. A termelőknek azonban sem megfelelő szaktudásuk, sem anyagi forrásuk nem volt. Az önkormányzat egyszerre mozgósította a gazdasági, kapcsolati, politikai tőkét.

jét, a település újfajta termelési szisztémájának kialakításához.⁴³ A gazdaságokba kannás tejhűtő berendezéseket helyeztek ki. A gazdák tanfolyamokon sajátíthatták el a berendezések kezelését és a tejtermelés higiéniai előírásainak betartását. Annak ellenére, hogy a higiénikus tejtermelés feltételeit leginkább gépi fejéssel lehet hatékonyan megvalósítani, ebben az időben még akadtak olyan gazdák is, akik kézzel fejtek. A tejkezelésről az önkormányzat gondoskodott miközben a program a termelőktől minőségi, extra vagy első osztályú tej termelését várta el. Tejcarnokot építtetett, a Debreceni Agrártudományi Egyetem szakértőinek bevonásával korszerű tejkezelési technológiát állított rendszerbe,⁴⁴ és magára vállalta az integrátor szerepét is.

A program tovább bővült, amikor a Munkaügyi Központ önfoglalkoztató programja is bekapcsolódott. A résztvevők az önfoglalkoztató támogatásból leginkább állatot vettek. Olyan gazdák láttak lehetőséget ebben a formában, akik saját földterülettel rendelkeztek és így önerővel megtermelve biztosítani tudták az állatok takarmányellátását.

1999. január 12-én 86 alapító taggal alakul meg Körösszakálban a „Körös-Körül” Összefogás Szövetkezet. Az igazgatótanács elnöke Samók Gyula polgármester volt, tagjai pedig a tejtermelő gazdák lettek. Az önkormányzat alapvetően a helyi gazdaságok termelési esélyeit igyekezett megteremteni, ám rövidesen több környező településről is kapcsolódtak tejtermelők, így 124 körösnagyharasányi, magyarhomorogi, körösszegapáti, bedői gazda is. A körösszakáli szövetkezetben szívesen láttak minden csatlakozó gazdát, mert, még így is csak az egyharmadát használták ki a beállított tejhűtő berendezésnek.

A Körösszakáli gazdálkodási forma gyorsan elterjedt az egész országban. 1998-ra már 61 településen 158 gazda 1664 tehene volt hasonló gazdálkodási szisztéma részese.⁴⁵

Szövetkezés, mint politikai program

„A Körös-Körülnek sokkal nagyobb volt a híre, nagyobb volt a csinnadratta az első időszakban.”⁴⁶ A program jelentős propagandát kapott, a körösszakáli szövetkezetben sokan az életképes gazdaösszefogás példáját látták. Azt a stratégiát, amely a talpraállás első jele és lehetősége a kiscgazdaságok rendszerváltozás utáni összeomlását követően. Ez a gazdálkodási modell megfelelt az éppen hatalomba kerülő Független Kiscgazda Párt ideológiájának, amely kiscgazdaságokba szervezeten képzelte el a magyar mezőgazdaság jövőjét. Olvasatukban a körösszakáli példa azt bizonyította, hogy „... a magyar paraszt képes az EU-követelményeknek megfelelő modern tejjgazdálkodásra.”⁴⁷ Ugyanakkor a körösszakáli szövetkezet irányítási struktúrája új alternatívát kínált, a rendszerváltozás után átalakult önkormányzatiság szerepkörét a gazdaság működtetésének lehető-

⁴³ CSITE András 1999.

⁴⁴ Dairy Cool rendszerű kannás tejhűtő berendezést és 5000 literes ZD 6-019 típusú tejhűtőt vásároltak

⁴⁵ ÁT Kft. 1998.07. 28-i teljesítményvizsgálati adatsorából

⁴⁶ Tejtermelő gazda 2011. Körösszakál

⁴⁷ Bánk Attila az FKGP frakcióvezetője (NAGY Ottó szerk. 1999. 5)

ségével támogatta. Kiterjesztette a lokális szintű politikai elit illetékességét a gazdaságirányítás és integráció területére is.

A termelői összefogás fontos feladatának tekintette a piaci függés felszámolását. Ehhez hosszútávon tejfeldolgozó üzem létesítését tervezte, ahol a tagok által megtermelt alapanyag feldolgozásával biotermékek helyben történő gyártását tűzte ki célul. A tervek szerint az előállított termékeket közvetlenül értékesítették volna kikerülve a feldolgozói a felvásárlói és a nagykereskedői kört, így lényegesen magasabb haszon elérésére számíthattak. A szövetkezet akkori vezetése központi telephely kialakítását is tervezte, amelyen többek között saját terményszárítóval biztosították volna az egységes biotakarmány-ellátást, amely megteremthette volna a biotej-előállítás lehetőségét.⁴⁸

A szövetkezet számára bevételt jelentett a tagság által fizetett tagdíj. A tagság feltétele 6000 Ft tagi részjegy megvásárlása, vagy a leadott tejből levont 3–4 Ft-os befizetés volt. 30 részjegynél többet nem lehetett venni. Több adatközlő is hangsúlyozta, hogy a vezetés méltán fontos döntései mellett viszonylag kevesebb szó esett a termelők közreműködéséről. „...óriási áldozatokat hozott mindenki, az a 70 termelő is, aki vállalta, hogy a literenként lead négy forintot, hogy itt legyen egy csarnok kiépítve.”⁴⁹

Alkalmazkodás vagy lavírozás

A termelés a kilencvenes évek végére futott fel, rövidesen annyira megnövekedett, hogy az 5000 l-es tejhűtő kapacitása már kevésnek bizonyult. Az ambíciózus indítást azonban nem követte kiteljesedés. A megalakult szövetkezet igyekezett kihasználni a kínálgó pályázati lehetőségeket. A bevételek egy részét gépesítésre fordították. Ebben az időben jelentős összeget fizetett az állam a foglalkoztatásért.⁵⁰ A szövetkezet ennek a lehetőségnek a kihasználásával alkalmazott tizenhárom főt (csarnokosokat, inszeminátort, traktorosokat, portást stb.). Ez a döntés később túlvállalásnak bizonyult. „ennek a pénznek helye volt, erre a pénzre szükség volt, a 13 emberre nem biztos”⁵¹

Rövidesen működési nehézségek merültek fel, aminek az áthidalására másik szövetkezetet alapítottak *Körösi Gazdálkodók Tejszövetkezet* néven 2002-ben, és ebbe mentették át a tejtermeléshez kapcsolódó üzembrészt. Az átalakulást követően egy újabb fellendüléssel kecsegtető pályázati lehetőség kínálkozott, amit szintén ki akartak használni. Az elképzelések szerint a pályázat elnyerése lehetőséget biztosított volna egy tejfeldolgozó üzem létrehozására, amelybe a bihari térség területéről tejszállító autókkal hordták volna be a megtermelt tejet. A regionális szintű elképzelés megvalósításához azonban a korlátozott lehetőségekkel rendelkező szövetkezeti formát át kellett alakítani. 2003-ban jött létre a *Bihar Térsége Tejszövetkezet*, amely termelői csoportként már regionális szinten tudta összefogni a termelőket. Bár a tejszállítás és a szárító megvalósult, végül is

⁴⁸ NAGY Ottó (szerk.) 1999. 54.

⁴⁹ Tejtermelő gazda 2011. Körösszakál

⁵⁰ Alkalmazottanként egy millió forintot fizettek a munkáltatónak.

⁵¹ Körösszakáli agrárszakember 2010.

az egyik legfontosabb elem, a tejfeldolgozó üzem kimaradt a pályázatból. A tejszövetkezet napjainkig működik, de egyre kisebb. 2011 elején 20 termelőt fogott össze és a napi tejtermelés már csak 900 liter volt.

A hanyatlás és a sikertelenség okai

Kétség kívül a tejtermelő szövetkezet létrehozása a lokális társadalom lakói számára több előnnyel járt. A munkanélküliséget hagyományos munkaforma támogatásával enyhítette. Rendszeres árbevételt biztosított a termelőknek, így nem igényelte a korábban havi fizetésből élők számára a jövedelemelosztási szokásaik átalakítását. Több település termelőinek összefogásával segítette a települések közötti kooperációt.

A sikeresnek induló szövetkezés hanyatlásának indoklására többféle magyarázattal szolgáltak a helybeliek. Az interjúalanyok közül sokak szerint az jelentette a problémát, hogy nem sikerült végig vinni az eredeti elképzeléseket, mert a program hosszú távú céljainak megvalósulása teremthette volna meg a működés egyensúlyát. *„Az összefogást az ölte meg, hogy nem sikerült elérni a kitűzött célokat. Ez a helybetopogás körülbelül öt éve zajlik.”*⁵²

A gazdálkodók tejtermeléshez fűződő motivációját a jövedelmezőség határozza meg, a tej ára alapján döntenek el, hogy megéri-e tejet termelni. Azonban egy tejelő tehénállomány kialakítása hosszadalmas és költséges dolog, ezért a tejtermelők csak a legvégső esetben válaszolhatnak a tej árának ingadozására tehénállományuk csökkentésével. *„... ezért vért kellett izzadni, mert aki életben tudott maradni az volt olyan, hogy háromszor is állományt kellett cserélni, vagy struktúrát kellett váltson, vagy genetikát váltott, mert így tudott életben maradni.”*⁵³

Gyakran olyan hosszabb periódusokat is át kell vészelniük, amikor a tej előállítás költsége magasabb, mint az átvételi ára. 2010 végén 76 forintot fizettek az extra minőségű tejért, de Köröszakálban a tejszövetkezeti tagokhoz a szállítási és működési költségek levonása után literenként csak 64 forint jutott el. Ugyanakkor 2010 végén a legszigorúbb takarékoság mellett sem lehetett a tej előállításának önköltségét 70 Ft alá szorítani és már látható volt, hogy a jelentősen megemelkedő kukorica árak miatt (6000 Ft/mázsa) a tejtermeléssel járó veszteség tovább növekszik. A gazdaságtalan termelést a paraszti tradíciókból jól ismert eszközökkel, önkiszákmányolással, a befektetett munka kalkulálatlan voltával lehet ideig-óráig ellensúlyozni. A termelő szféra és a háztartás összeolvadása is lehetőséget nyújt a veszteséges időszak átvészelésére.⁵⁴

A fiatal generáció körében azért sem népszerű a tejtermelés, mert az életmód változásával felértékelődő szabadidő és saját munkaráfordítás kalkulálásával már nem tűnik vonzónak a tejtermeléssel elérhető bevétel. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a folyamatos, mindennapi elfoglaltsággal járó tehentartás leginkább a létfenntartás fedezésére elegendő, vagy nagyon alacsony életszínvonalat

⁵² Agrárszakember 2010. Köröszakál

⁵³ Tejtermelő gazda 2011. Köröszakál

⁵⁴ GÁBOR R. István 1994. 709–719.

nyújt., itt hajnaltól éjszakáig dolgozni kell. Régen a parasztembernek nem volt ilyen problémája, mert az volt a dolga. Neki nem volt gond, hogy minden reggel fel kellett kelnie a sajátjához, de ahogy az emberek változnak ez igenis teher lett számukra, hogy nincs se szombat, se vasárnap, se karácsony, se szilveszter... ”⁵⁵

Egyes adatközlők a tejszövetkezet szétesését éppen ezért a fogyasztói társadalomban kiteljesedő életformaváltásban látták, amelynek hatására átalakultak a fogyasztási szokások. A megnövekedett igények kielégítésére egyre kevésbé volt elegendő csak a tejtermelésből beszerezhető jövedelem., ...*megnövekedett az emberek igény szintje a Trabantot Suzukira kellett cserélni.*”⁵⁶ Voltaképpen a szocialista érában is kiegészítő jövedelemként, a második gazdaságban volt rentábilis a tejtermelés, ezért főfoglalkozásként, a fogyasztói társadalom életvezetési keretei között a megélhetésre különösen alkalmatlannak bizonyult.

Miután nem érezték arányban a befektetett munkát és az elért nyereséget sokan felhagytak a tejtermeléssel. „*Ezek az emberek nagyon sokat dolgoztak, de nem gazdag emberek.*”⁵⁷ Ezt leghamarabb a tejszövetkezetbe önfoglalkoztató program keretében bekapcsolódó termelők érzékelték, mert a rendelkezések értelmében ők öt évig nem vállalhattak más munkát. Ezért a tartási kötelezettséget vállalók jelentős része, ahogy véget ért a szerződéses időszak, igyekezett kilépni a szövetkezeti keretből. Többen a mezőgazdaság más, kevésbé intenzív élőmunka-ráfordítás mellett nagyobb jövedelmezőséggel kecsegtető ágazataival próbálkoztak. Néhányan áttértek hízómarhatartásra. Volt olyan gazda is, aki kihasználva az Európai Unió csatlakozás előtti, alacsonyabb földárakat, a felfelesztett 10–20 tehenes állományát eladta és földet vásárolt belőle. 2006 és 2008 között a napi 5000 l-es termelés 2500 l-re csökkent, és szinte csak azok a termelők maradtak meg a szövetkezetben, akiknek volt más jövedelme is.

A külső piaci hatások mellett a tejtermelő gazdaságok belső szerkezetére ható tényezők is ott szerepelnek a vállalkozások felszámolásának okai között. Ahol a családtagok is részt vettek a termelésben, meghatározó a család létszámának és a családtagok egyéni életvezetési modelljének alakulása. A megváltozó családlétszám, a családtagok munkabírása, részvételük a gazdálkodásban is hat a termelés intenzitására. Azoknál a termelőknél, akik a kilencvenes évek végén a tejszövetkezet alakulásakor még intenzíven fejlesztették a gazdaságukat, az elmúlt évek során többnyire változott a gazdálkodás struktúrája, a háztartás és a termelés aránya és intenzitása. Olyan ciklusba ért családi gazdaságuk, amelyben a munka és fogyasztás már kisebb munkaráfordítással is egyensúlyban tartható.⁵⁸

Például egy adatközlőm 2008-ig intenzíven, napi 130 liter tejet adott le és ezzel a mennyiséggel a tejszövetkezet termelési struktúráján belül „közepesnél erősebb” termelőnek számított. A tejtermelés mellett folyamatosan volt munkahelye. Az állatállomány takarmányszükségletének jelentős részét saját tulajdonú 30 ha-os területén termelte meg, amelynek fele gyep, fele szántó volt. Az intenzív tejtermelésből származó jövedelmet lányai taníttatására fordította, mert el

⁵⁵ Gazdálkodó 2010. Magyarhomorog

⁵⁶ Mezőgazdasági szakember 2011. Körösszakál

⁵⁷ Mezőgazdasági szakember 2011. Körösszakál

⁵⁸ CHAYANOV, Alexander V. 1966. 53–55.

szerette volna kerülni, hogy gyermekei diákhitel felvételére kényszerüljenek. Miután két lánya befejezte felsőfokú tanulmányait, visszafogta a termelést. Az állattartáshoz fűződő erőteljes motivációja ellenére is úgy döntött, hogy felhagy az intenzív tejtermeléssel.

A tejtermelés nyereségességét jelentősen meghatározza a családi jövedelemstruktúrában betöltött súlya és szerepe. Arra is akad példa, hogy a tejszövetkezetben veszteséget termelő gazdaság, kiegészítő jövedelemként, feketegazdasági eszközökkel működtetve nyereséges.

Egyik interjúalanyom évekig tejtermelésből igyekezett megélni. Az alacsony jövedelmezőség miatt 2010-ben munkahelyet keresett. A közeli városban egy 80 alkalmazottat foglalkoztató állami cégnél lett biztonsági őr. Korábbi tehénállományát azonban nem számolta fel, csak lecsökkentette. Napi 60 liter tejet termel és feldolgozza. Sajtot, túrót készít és a munkatársai körében értékesíti. Így már egy liter tej előállításán 130 Ft-ot keres. Valójában a gazdálkodásnak alárendelt munkavállalással nem csak biztos állami jövedelemhez, hanem állandó kiterjedt vevőkörhöz jutott. A főfoglalkozás nyújtotta vevőkör megteremtésével jól jövedelmező mellékfoglalkozássá tette a korábban éppen csak a létminimumot biztosító tejtermelést. Önálló tejtermelő-gazdaként saját rendszeres vásárlókört nem tudott volna kialakítani. Ugyanakkor a „több lábon állás” hagyományos paraszti modelljét adaptálva és új elemekkel kibővítve tudja működtetni alkalmazott termelési stratégiáit.

Összefoglalás

A rendszerváltást követően a korábbi termelőszövetkezetek döntő többsége megszűnt, csak töredékük maradt fent valamilyen társulási formába szerveződve. Ugyanakkor még meglehetősen kevés az újfajta termelési és értékesítési szövetkezetek száma. Így a 21. század elején a magyar mezőgazdaságot az egyéni vagy családi vállalkozások túlsúlya jellemzi. A gazdálkodás individualizálódó jellegét gyakran elfedi, hogy különböző társulási formák keretei között tevékenykednek. Mindhárom forma esetében meghatározó kérdés, hogy gazdasági tevékenységét hogyan integrálja a helyi társadalom működésébe. Kétség kívül a lokális társadalmak tagjaiból építkező szövetkezesek, társulások kedvezőbb lehetőséget teremtenek a csoportérdekek érvényesítésére, de jelentős szerepük lehet a lokális identitás építésében is.

Vizsgálati terepemen, a dél-bihari régióban alig akad olyan jelentős gazdasági potenciállal rendelkező vállalkozás, amely a korábbi téeszek gazdaságsszervezeti szerepét és ezen keresztül a helyi társadalom belső kohéziójának újratemtését fel tudná vagy fel akarná vállalni. A gazdasági szereplők üzleti szempontjából döntenek, és így nem érdekeltek a helyi társadalom működésének támogatásában, a társadalmi vagy hatalmi struktúrák pedig forráshiányosak.

A csökmői Bihari Táj Kft. tevékenységét a kettősség jellemzi. Egyrészt jogelődje, a Dózsa Termelőszövetkezet háztájit segítő hagyományait követve támogatja a helyi kisgazdaságokat, másrészt fennmaradását óvatos és rugalmas, de teljesen modern piacorientált vállalkozói tevékenységének köszönheti. Annak ellenére, hogy a törvényi szabályozás a rendszerváltás óta folyamatosan hátrá-

nyos helyzetbe szorítja,⁵⁹ a Kft. vezetése megtanulta kihasználni a privatizáció gyengeségeit is. Felismerték, hogy a magánosítás gyakran olyanokat juttatott földvagyonhoz, akik valójában nem akarnak földműveléssel foglalkozni, így nagy bérelhető területek állnak rendelkezésre. A Kft. termeléshez fűződő viszonyában a helyi földvagyon és a kisgazdaságok integrációja terén egyaránt a társulás vezetésének lokális identitása fogalmazódik meg.

Körösszakál önkormányzata a hiányzó lokális gazdaságszervező szerep felvállalására tett kísérletet a Bihar Térsége Tejszövetkezet létrehozásával. Mint térségi szervező erő, a politikai, a társadalmi és a gazdasági tőke együttes működtetésével próbálkozott. Bár nem tekinthető elsődleges célnak, mégis gazdasági alapon összehangolta több település termelőit, elősegítette a települések térségi kohézióját. A Bihar Térsége Tejszövetkezet leépülése ugyanakkor jelzi, hogy az életképesség mértéke nem abszolút és változatlan. A környezet határozza meg, mi számít életképesnek, ezért a tevékenységi formák folyamatos változását és alkalmazkodását, a gazdasági társadalmi környezet állandó kontrollálását kívánja meg a rentábilis működtetés, mert egy szervezeti forma virulenciáját a körülötte kialakuló gazdasági, politikai és kulturális összefüggés-rendszer adja.⁶⁰

Kétség kívül a szocialista érában létrejött termelőszövetkezetek nem feleltek meg a piacgazdaság feltételeinek, ám ezek a szövetkezetek a helyi viszonyokhoz, hosszú kísérletező időszak alatt alkalmazkodtak. Az átfogó privatizáció és piacosítás révén felszámolt formák helyére az Európai Unióból átvett modellek lépnek, amelyeknek azonban szintén hosszú évekre lesz szükségük, hogy adaptálódjanak a helyi viszonyokhoz, mert az erőforrások egyedi helyzethez alkalmazott felhasználása nem választás, hanem sokkal inkább szükségszerűség.

IRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrában. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 83–84.

BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István

1990 Bihar. Térbeli hátrányok – társadalmi problémák. Debrecen – Berettyó-újfalú

BOURDIEU, Pierre

1986 The Forms of Capital. In: Richardson J. G. (szerk.): Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. (New York, Greenwood Press) 241–258.

BRUSZT László – STARK, David

1996 Vállalatközi tulajdonosi hálózatok a kelet-európai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, XLIII. évf., március 183–203.

⁵⁹ A rendszerváltozás során a mezőgazdasági nagyüzemek hegemóniája a tulajdonviszonyok átalakulása miatt, törvényi úton és nem versenyhelyzetben szűnt meg.

⁶⁰ GRABHER, Gernot – STARK, David 1996. 749.

BURGERNÉ GIMES Anna

- 2003 Földhasználati és földbirtok – politika az Európai Unióban és néhány csatlakozó országban. *Közgazdasági Szemle*, L. évf., 9. 819–832.

CHAYANOV, Alexander V.

- 1966 [1925] *The Theory of Peasant Economy*. (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. E. F. Smith.) Homewood, Illinois

CSITE András

- 1999 Gazdasági rendszerek és társadalmi folyamatok a poszt-szocialista vidéki átalakulásban. In: Borsos Endre – Csité András – Letenyey László (szerk.): *Rendszerváltozás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. MTA Politikai Tudományok Intézete–SZÁMALK Kiadó. 151–172.

FARKASNÉ FEKETE Mária

- 1999 A földhasználat és az agrárpolitika összefüggése az Európai Unióban. Angliai tapasztalatok. Mezőgazda Kiadó, Budapest

GÁBOR R. István

- 1994 Kisvállalkozás Magyarországon. Virul vagy satnyul? (Történeti és kontextuális meghatározottságok összehasonlító nézőpontból). *Közgazdasági Szemle*, XLI. évf., 7-8. 709–719.

GRABHER, Gernot – STARK, David

- 1996 A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a poszt-szocialista átalakulás. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf., 9. 745–769.

KUCZI Tibor

- 2000 Kisvállalkozás és társadalmi környezet. Replika Kör, Budapest

KUCZI Tibor – MAKÓ Csaba

- 1996 *Towards Industrial Districts? Small-Firm Networking in Hungary*. G. Grabher – D. Stark (eds.): *Restructuring Networks in Post-Socialism*, Oxford: Oxford University Press, 176–189.

LACZKÓ András

- 2005 Földhasználat, földtulajdon Magyarországon. In (szerk.: Kovács László Miklós): *Szakmai füzetek Magyar Agrárkamara, Szaktudás Kiadó Budapest*,

LOVAS KISS Antal

- 2006 *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás*. *Studia Folkloristica et Ethnographia* 49. Debrecen
- 2007 „Itt már nem férfi és női szerepről, hanem pénzről van szó” A rendszerváltást követően kialakult két sajátos női szerep: A családfenntartó nő és a vállalkozó felesége. In (szerk.: Ujváry Zoltán): *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére*. Az Arany János Múzeum Közleményei XII. Nagykőrös–Debrecen. 193–204.

MACFARLANE, Alan

- 1993 *Az angol individualizmus eredete*. Századvég Kiadó- Hajnal István Kör, Budapest

NAGY Ottó (szerk.)

- 1999 Higiénikus tejtermelés a kisgazdaságokban. Egy lehetséges út – Köröszakál Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó Bp.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1977 Munkaerő és munkaszervezet a magyar parasztok rétgazdálkodásában. Népi Kultúra- Népi Társadalom X. 103–137.

RÓNA-TAS Ákos

- 1994 The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100 (1), 40.69.

SZELÉNYI Szonja – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre

- 1995 The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy. *Theory and Society*, (24) 5, 697–722.

HARCSA István – SZELÉNYI Iván – KOVÁCH Imre

- 1994 A posztszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. 15–44.

WOLF, Eric R.

- 1966 Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies. in Banton, Michael (ed.): *The Social Anthropology of Complex Societies*. ASA Monograph 4. London: Tavistock Publications. 1–20.